

UOT 159.9

Aynur Yaqub qızı Mahmudova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
<https://orcid.org/0009-0007-7578-0992>
[https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91\(2\).270-273](https://doi.org/10.69682/azrt.2024.91(2).270-273)

YENİYETMƏNİN TƏLİM FƏALİYYƏTİNDƏ KOQNİTİV PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFI

Айнур Язуб гызы Махмудова
преподаватель
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ ПОДРОСТКА В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Aynur Yakub Makhmudova
teacher at
Azerbaijan State Pedagogical University

DEVELOPMENT OF THE ADOLESCENT'S COGNITIVE PROCESSES IN EDUCATIONAL ACTIVITIES

Xülasə. Təlim prosesini sadəcə olaraq yeniyetmələrə bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılması kimi xarakterizə etmək problemə birtərəfli yanaşılmaqla nəticələnə bilər. Əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, müəllim təlim prosesində biliklərin mənimsənilməsinin yeniyetmə üçün nə kimi əhəmiyyət kəsb etdiyini dərinləndirərək izah edə bilsin. Bu əsasda təlimlə təhsilin məqsədlərinə uyğun gələn motivlərin təşəkkül və inkişafı real zəmin üzərində qurulacaqdır.

Təlimin səmərəsi onun hansı formada təşkilindən çox asılıdır. Təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinin özünəməxsus xüsusi şəraiti mövcuddur. Məhz belə bir zəmində təlim fəaliyyəti ilə yanaşı digər fəaliyyət növlərinin də şagirdin psixi inkişafına təsiri müəyyənləşdirilərək təhlil edilir.

Açar sözlər: idrak, fəaliyyət, qavrama, hərəkət komponentləri, təlim prosesi, yeniyetməlik dövrü.

Резюме. Характеризовать процесс обучения просто как передачу подросткам знаний, умений и навыков может привести к одностороннему подходу к проблеме. Основная задача – чтобы учитель умел с глубоким пониманием объяснить важность получения знаний в процессе обучения. В этом смысле на реальной основе будет строиться формирование и развитие мотивов, соответствующих целям обучения и образования.

Эффективность обучения зависит от того, как оно организовано. В процессе обучения создаются особые условия для приобретения знаний, умений и навыков. Именно на такой основе определяется и анализируется влияние других видов деятельности на умственное развитие учащихся.

Ключевые слова: познание, деятельность, восприятие, двигательные компоненты, учебный процесс, подростковый возраст.

Summary. Characterizing the training process simply as the imparting of knowledge, skills and habits to teenagers may result in a one-sided approach to the problem. The main task is for the teacher to be able to explain with a deep understanding of the importance of acquiring knowledge in the learning process. On this basis, the formation and development of motives corresponding to the goals of training and education will be built on a real basis.

The effectiveness of training depends on how it is organized. In the training process, there are special conditions for the acquisition of knowledge, skills and habits. It is on such a basis that the influence of other types of activities on the mental development of the student is determined and analyzed.

Key words: cognition, action, perception, motor components, learning process, adolescence.

Yeniyyətməlik yaşı dövründə şagirdin qavrama fəaliyyətinin inkişafı və perseptiv fəaliyyətinin formalaşmasında təlimin rolu ön plana çəkilir. Bu məktəb təlimi prosesində şagirdlərin qavramanın inkişafında xüsusi təlim üsullarından istifadə edilməsi ilə əlaqədardır. Sensor mədəniyyətin düzgün aşılınması sayəsində şagirdlər ətraf aləm haqqında olan biliklərini dəqiqləşdirilməklə düzgün qavrama vərdişinə yiyələnirlər. Qavrama fəaliyyətinin inkişafına yönələn müxtəlif xarakterli üsul və vasitələr şagirdin əqli fəaliyyətini aktivləşdirir, onunla ətraf gerçəklik arasında mövcud olan əlaqə və asılılığın məzmununa mühüm təsir göstərir. Ümumilikdə yeniyyətmənin qavrama fəaliyyətinin inkişafı onun əqli fəaliyyətinin inkişafının strukturunda həyata keçirilən bir proses kimi qiymətləndirilir. Yeniyyətmənin təlim fəaliyyətinin əsasında duran tələbat və motivlərin nəzərə çarpan cəhəti özünü uşağın tədricən onu əhatə edən aləmə nəzəri münasibət bəsləməklə həmin aləmə bələdləşməyə başlamasında büruzə verir (5. s.34-37).

Prof. Ə.Ə. Əlizadəyə görə, təlim fəaliyyəti prosesində yeniyyətmələrdə gerçəkliyə nəzəri münasibətin formalaşdırılması bütövlükdə təlim prosesinin özünəməxsus tələbatı və motivi kimi çıxış edir. Təlim fəaliyyətində müxtəlif xarakterli təlim məsələlərini həll edən yeniyyətmə nəzəri şüurun mövcud formalarından istifadə edir. Yeniyyətməlik yaşı dövründə mövcud 3 idraki inkişaf sahəsinin hər biri özü - özlüyündə qavrayışın ardıcılığının təmin edilməsində xüsusi rola malikdir:

Birincisi, yeniyyətmələr vəziyyətə uyğun olan bütün imkanları araşdırmaq, fərziyyələrdən və məntiqi təfəkkürdən istifadə etməklə düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.

İkincisi, yeniyyətmələrdə mücərrəd düşünmə qabiliyyəti inkişaf edir. Bu yeniyyətmələrə sevgi, məənəviyyət haqqında düşünmək və qavramaq imkanı verir. Konkret mütəfəkkir səviyyəsində yeniyyətmə problemin həllində fiziki cəhətdən mövcud olan obyektlərə diqqətini mərkəzləşdirir.

Üçüncüsü, yeniyyətməlik dövrünə xas olan və onlara meta-idrak haqqında düşünməyə imkan verən formal əməliyyat düşüncəsidir. Bu xüsusiyyət yeniyyətmələrə hiss etdiklərini və başqalarının onları necə qəbul etdiklərini düşünmək qabiliyyətini inkişaf etdirməyə imkan verir (1. s. 68).

Təlim məsələsi ilə qarşılaşan yeniyyətmə müvafiq problem şəraitinə daxil olmaqla bu və ya digər konkret məsələlərin həll olunması şərtlərinə bələdləşir, O, eyni zamanda ümumiləşmiş və konkret iş üsullarından istifadəyə fəal meyli etməyə başlayır. Ona görə də təlim məsələlərinin həllinə yönələn ümumiləşmiş və konkret təlim işlərinin müəyyənləşdirilməsi və şüurlu surətdə tətbiqi yeniyyətmənin mənimsəmə fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin edən amillərdə əsas yer tutur.

Yeniyyətmələrlə təlim prosesində növbəli, cəlbədicə, fəal iş formaları, səmərəli dərslər şagirdlərin təlimə cəlb edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. N.F. Dobrınınin tədqiqatları sübut etmişdir ki, yeniyyətmələrdə iradi səylə əlaqələnməmiş ixtiyari diqqət ixtiyaridən sonrakı diqqət adlandırılan diqqətin məhsuldar fəaliyyətinə təminat yaradır (6. s.5)..

Yeniyyətməlik dövründə diqqətin inkişafında "maraq effekti" tam aydınlığı ilə müşahidə olunur. Şagirdin bir dərstdə həddindən artıq diqqətli, başqa bir dərstdə isə diqqətsizlik və dalğınlıq nümayiş etdirməsi daha aydın şəkildə hər şeyin iş şəraitindən, materialın məzmunundan, müəllimin pədaqoji səriştəsindən və yeniyyətmənin dərse münasibətindən asılı olduğunu göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyyətmə üçün maraqlı dərş sadəcə olaraq əyləncəli dərş deyildir.

R.İ. Əliyev qeyd edir ki, müəllim keçirilən hər bir dərş fəaliyyətində yeniyyətmələrdə idrak maraqlarının aktivləşməsinə xüsusi diqqət yetirdikdə və yaradıcılıq üçün əlverişli şərait yaratdıqda diqqət problemi öz-özünə birbaşa həll olunur. Bu yaş dövründə diqqətin inkişafında özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətlər və eyni zamanda diqqətin yayınması halları tez-tez müşahidə edilir. Yeniyyətmənin təlim fəaliyyətindəki əsaslı dəyişikliklər, tələbat və maraqlar dairəsinin dəyişməsi, şagirdin ayrı-ayrı fənlərə, müəllimlərə münasibəti, keçirdiyi psixi hallar, yeni və rəngarəng təəssürat bolluğu, cinsi yetişmənin başlanması ilə əlaqədar güclü təəssüratlar, yaşlılıq hissi ilə bağlı problemlər diqqətin inkişafına, burada mənfə halların təzahürünə səbəb olur (3.s. 57 – 60).

Yeniyyətməlik yaş dövründə hafizənin inkişafında şagirdin təlim fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Sistemətik təlim prosesində biliklərin

mənimsənilməsi zərurəti şagirdin qısamüddətli fəaliyyəti qarşısında yeni və ciddi tələblər qoyur. Mücərrəd xarakterli təlim materiallarının mənimsənilərək yadda saxlanması yeniyetmələrdə o qədər də çətinlik yaratmır. Öyrənilən və mənimsənilən təlim materiallarının daima mənalandırılaraq yadda saxlanması yeniyetmənin hafizəsinin sözlü-məntiqi səciyyə daşması üçün geniş imkanlar açır.

Təlim materialının mənalandırılması və materialın məzmununda olan səbəb-nəticə əlaqələrinin başa düşülməsi öyrənmənin səmərəliliyini təmin etməklə bərabər şagirdin hafizəsini zənginləşdirir. A.A. Smirnovun apardığı psixoloji təcrübədə şagirdlərə yadda saxlamaq üçün təklif edilən materialın ayrı-ayrı hissələrinin yeri dəyişdirilmiş və ifadə olunan məzmunun məntiqi ardıcılığı pozulmuşdur. Şagirdlər öyrəndikləri materialları yada salaraq aktuallaşdırarkən onun real məzmununun məntiqi ardıcılığını bərpa etməyə səy göstərmişlər. Qeyd edilən xüsusiyyət tədricən möhkəmlənir və yeniyetmənin hafizə fəaliyyətinin səciyyəvi əlamətinə çevrilir (2. s. 79)

Yeniyetmənin mənimsəmə fəaliyyətinin düzgün təşkili onun iş qabiliyyətinin səmərəli istiqamətə yönəlməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Ona görə də təlim prosesində yeniyetmələrin hafizə fəaliyyətinin təşkili prosesində yaddasaxlamanın düzgünlüyünə və bütövlüyünə sistemlik olaraq nəzarət edilməlidir. Yaddasaxlama prosesində baş verən nöqsanlar nəzərdən qaçırılmamalı və şagirdin diqqəti onlara cəlb edilməlidir. Yaddasaxlama prosesi intellektual fəaliyyət xarakteri daşıyaraq şagirdin hafizə fəaliyyətinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Yeniyetmənin qavrama fəaliyyətinin inkişafında nitqin ümumi və semantik səviyyəsi əsaslı mövqeyə malikdir. Nitqin inkişafı prosesində cisim, hadisə və onları ifadə edən söz arasında müvafiq funksional əlaqə yaranır. Tədricən ətraf gerçəkliyin cisim və hadisələri haqqında yaranan obrazlar müvafiq sözlərlə ifadə olunur. Təlim prosesində qavranılan hər bir obyektin şifahi adlandırılması, yazılı və daxili nitq formasında ifadəsi şagirdin qavrama fəaliyyətinin dəqiqliyinə, sistemliliyinə ciddi təsir göstərir. Nəticədə mənimsəmənin keyfiyyəti yüksək olur. Nitq fəaliyyəti ilə qavrama prosesi arasında mövcud olan funksional əlaqənin məzmunlu

fonunda şagirdin mənimsəmədə qavrama qabiliyyəti yüksəlir.

Təlim prosesində təfəkkürün inkişafı yeniyetmənin əqli fəaliyyətinin inkişafına həlledici təsir göstərməklə koqnitiv proseslərinin bütöv bir sistem halında formalaşması üçün imkanlar yaranır. Təfəkkürün inkişafı çox mürəkkəb bir proses olmaqla onun təşəkkülü psixoloji faktorların fəal təsiri şəraitində reallaşır. Təfəkkürün bir fəaliyyət prosesi kimi təzahürü onun əsas xassələrinin inkişafının xarakter və məzmunu ilə şərtlənir. Yeniyetmənin təlim işlərində təfəkkürün bir əqli fəaliyyət prosesi kimi cərəyan etməsində cisim və hadisələrin oxşar və fərqli əlamətlərinin müqayisə edilməsi mühüm mənə kəsb edir. Müşahidələr göstərir ki, ilkin olaraq müqayisədə şagirdin qavrayış və hafizə fəaliyyəti, müqayisənin təzahürü şagirdin təfəkkür fəaliyyətinin inkişafının başlıca mərhələsini təşkil edir.

Müqayisə etmək bacarığının inkişafı ilk növbədə nəzərə çarpmayan oxşar və fərqli əlamətlərin aşkara çıxarılmasında özünü göstərir. Təlim prosesində müəllimin istiqamətləndirici göstərişləri əsasında şagird öyrəndiyi cisim və hadisələrin müqayisəsinə öz əqli fəaliyyətinin konkret bir üsulu kimi yanaşır və müqayisə prosesinin imkanlarından mütəmadi istifadə etməyə çalışır. Əlverişli mənimsəmə şəraitində müqayisə prosesi şagirdin təlim fəaliyyətinin quruluşuna daxil olaraq nəzarət və özünənəzarətin funksional imkanlarını daha da gücləndirərək onların təsirliliyini artırır.

B.H. Əliyevə görə, təlim prosesində şagirdin təhlil fəaliyyətinin təşkilinə və məzmunlu istiqamətə yönəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təhlil prosesinin çoxcəhətli imkanları təlimin məzmunu və şagirdin təfəkkür imkanları ilə daima əlaqələndirilməli, bununla da cisim və hadisələrin analitik surətdə öyrənilərək mənimsənilməsi təmin edilməlidir.

Yeniyetmənin idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bir daha göstərir ki, təfəkkür öz inkişafında çoxcəhətli bir yol keçir. Təfəkkürün inkişafı şagirdin idrak fəaliyyətinin formalaşmasının ümumi fonunda reallaşır. Uşağın idrak fəaliyyətinin bütöv bir sistem halında inkişafı təfəkkürün formalaşmasına güclü təkan verir. İdrak fəaliyyətinin formalaşması təfəkkürün inkişafını və onun yeni keyfiyyət

mərhələlərinin təzahürünü şərtləndirir. Bu dövr mücərrəd təfəkkürün inkişafı üçün senzitiv dövr hesab olunur. Konkret və əyani-obrazlı təfəkkür öz yerini mücərrəd nəzəri təfəkkürlə dəyişir. Yeniyyətəmlərin təfəkkürü geniş ümumiləşdirməyə cəhd göstərməklə səciyyəli (4, s. 50).

Yeniyyətəmlilik yaş dövründə şagirdin təxəyyülü dərk etmə prosesinə "daxil" olur və təlimin məzmununu şəxsən qəbul etməyə təminat verir. Təxəyyül əsasında həm biliklər, həm də hadisələrə emosional münasibət də mənimsənilir. Bu dövr üçün təxəyyül əsasında təlim materiallarının böyük həcmində mənimsənilməsi xarakterik haldır. Onlar ekstremal situasiyada, qəhrəmanlıq səhnələrdə özlərini təsəvvür edir, sevimli qəhrəmanların hərəkətlərini nümunə sayırlar. Bu arzular reallıqdan azad olub konkret plan və hərəkətlərlə bağlı olmur, onlar yalnız qəhrəmanın xarici görünüşünü təqlid edirlər. İdeal obrazlar bir-birini əvəz edir, bu səylər getdikcə möhkəmlənir, şəxsi keyfiyyətlərə çevrilirlər. Bərpəedici təxəyyül yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Romantik, fantastik surətlərin yara-

dılmasına meyl yüksək olur. Yaş artdıqca yeniyyətəmlərin təxəyyülü də dəyişilir. 14-15 yaşlarında təxəyyül surətləri daha real və daha tənqidi xarakter daşımağa başlayır. Bununla yanaşı olaraq yeniyyətəmlər romantik surətlərdən tam uzaqlaşa bilmirlər. Yeniyyətəmlərdə yaradıcı təxəyyülün inkişafı təlim materialını səmərəli və yaradıcı şəkildə mənimsəməyə imkan verir.

Problemin aktuallığı. Yeniyyətənin təlim fəaliyyətində koqnitiv proseslərinin inkişafının əsas təzahürlərini müəyyənləşdirmək və müasir psixologiyanın elmi-nəzəri tələbləri səviyyəsində onların psixoloji təhlilini verməklə bağlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Yeniyyətənin təlim fəaliyyətində koqnitiv proseslərinin inkişafının pedaqoji və psixoloji mahiyyətinin izahı, idrak fəaliyyətinin quruluşunda və onun perseptiv fəaliyyətinin mahiyyətini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, pedaqoqlar, psixoloqlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə, Ə.Ə. Pedaqoji psixologiya. I kitab / Ə.Ə. Əlizadə.–Bakı: ADPU, –2010.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. –Bakı: Pedaqogika, –2004.
3. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. –Bakı: Nurlan, –2006.
4. Əliyev, B.H. Pedaqoji psixologiya: Dərslik / B.H. Əliyev. –Bakı: Təhsil, –2011.
5. Əzimli, Q.E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri: Ali məktəblər üçün tədris vəsaiti / Q.E. Əzimli. –Bakı: ADPU, –2006. –530 s.
6. Болотова, А.К. Психология развития и возрастная психология: Учебное пособие / А.К. Болотова.–М.: ИД ГУ ВШЭ, –2012.

E-mail: aynurmahmudova@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 23.04.2024